

УДК 94(37):355.5"04/06"

ОЛІЙНИК Микола – кандидат історичних наук, доцент,
Українська академія друкарства (kolja4791@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148465>

ПРОБЛЕМА ДОБРОВІЛЬНОСТІ У КОМПЛЕКТУВАННІ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКА (V–II ст. до н. е.)

Анотація. У статті аналізуються випадки набору добровольців до лав римського війська у республіканський період. Визначаються причини і мотиви залучення охочих до військової служби, що інколи зумовлювало відхід від традиційної практики рекрутування. Показано, що добровільність у римській військовій традиції була звичним, хоча й не постійним і винятковим явищем ще задовго до реформаторських ініціатив Гая Марія.

Ключові слова: військо, добровольці, Рим, *delectus*, *voluntarii*, *volones*.

Постановка проблеми. Запровадження принципу добровільності зазвичай пов'язують з реформами Гая Марія. В античних джерелах це явище згадується лише тоді, коли потрібно було описати якісь екстраординарні випадки, які вимагали звернення до цього нетрадиційного виду вербунку. Найчастіше він відбувався лише у випадку загрозливих для Риму часів або воєн за межами республіки, особливо в II ст. до н. е. Труднощі у проведенні набору (*delectus*) зумовлювали набирати військо винятково з добровольців (*voluntariorum*). А оскільки *delectus* переважно розумівся як явище примусове, то *voluntarii* записувалися до війська охоче. Це було пов'язане з різними причинами: наявність політичних мотивів, довіра до головнокомандуючого, можливість збагачення за рахунок військової здобичі, та й просто, любов до військової справи. Як зазначає Катрін Воольф, *delectus* та *voluntariorum* є оксиморомом, тобто обидва слова мають несумісне зна-

чення. Позаяк *delectus* асоціювався з примусом та певними обмеженнями, *voluntariorum* був явищем цілком протилежним, адже базувався на добровільних засадах [18, 18]. Описана в джерелах реакція громадян демонструє те, як охоче вони поповнювали лави римського війська під час добровільного набору. Та все ж, навіть в I ст. до н. е. формування легіонів все ще базувалося на традиційному примусовому вербунку (*delectus*) [1, 186–188; 16, 31].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зацікавленість означеною тематикою простежується переважно у французькій історіографії. Варто виділити передовсім дослідження К. Воольф, яка детально висвітлила проблему добровільності у республіканському війську [18]. Сучасний дослідник римської армії республіканського періоду Ф. Кадю у своїх роботах торкається випадку волонтаріоруму, пов'язаного з військовою кар'єрою Спурія Лігустина. Це описано і в контексті делектусу 151 р. до н. е. періоду Лузитанської війни [14; 15, 28]. Ф. Акар у невеликій розвідці звертається до практики залучення *volones* до військової служби які, хоча й були колишніми рабами, але добровольцями [11]. У своїй дисертаційній роботі історик М. Міллер цілий підрозділ присвятив проблемі добровільності, аналізуючи її в контексті виникнення професіоналізації у римських легіонах в II ст. до н. е. [17, 137–142]. Випадки добровільності в ході розвою римського війська описує також М.Н. Фашча [16, 31–32].

Метою дослідження виступає комплексний аналіз випадків добровільності («волонтерства») від періоду Ранньої Республіки до моменту залучення Марієм *voluntarii* в 107 р. до н. е. Тоді сенат дав згоду провести додатковий набір-поповнення (*supplementum*) до війська для продовження бойових дій у Нумідії. Саме цей випадок став одним зі складових військової реформи Гая Марія – прийому до війська добровольців. Після війни з Югуртою це стає вже частішою практикою.

Щоб перейти безпосередньо до окресленої проблематики, варто розглянути, за яким принципом проходило комплектування римського війська у V–II ст. до н. е. Вже сам термін *delectus*, який найчастіше трапляється у праці Тіта Лівія, свідчить про вибірковість складу війська та підкреслює відокремленість легіону від общинної організації тодішнього республіканського Риму. І хоча він етимологічно пов'язаний зі словом *legio*, яке походить

від *legere* (у Веґеція – *eligere*), що означає «набирати», та *legio* – більш узагальнене і давнє поняття (Veget. 2.2). Воно мало на увазі вислів «озброєні громадяни», які набиралися на період війни (Liv. 1.11.1; Dion. Hal. 2.16.2). Ополчення общинників було притаманне царському та ранньореспубліканському періодам [6, 204–205; 10, 36]. Та якщо *legio* відображав етап ототожнення понять «військо» і «громадянин», то термін *delectus* набуває вже нового значення і перекладається як «відбірний». Він починає відображати ті процеси, які стали характерними для римської військової організації вже після V–IV ст. до н. е., коли відбувається відособлення війська від общинної організації. *Delectus* перестав ототожнюватися з усім народом, як це було ще до реформи Сервія Туллія [6, 167; 6, 204–205]. Він почав означати як мобілізацію громадян, так і процес відбору, свого роду «селекцію» призваних до війська рекрутів, коли перевагу починають надавати не так майновому стану новобранця, як його військовим здібностям та досвіду (Fest. 65.1–2L). У цьому контексті висунута британським істориком Р. Смітом концепція, згідно з якою *delectus* наприкінці Республіки стосувався лише добровільного набору до війська, була беззастережно спростована [16, 31].

Потрібно розрізняти й інші практики набору, які побутували в республіканському Римі. *Conscriptio* був примусовим записом на військову службу, *supplementum* означав додатковий набір, поповнення до основного війська чи підсилення легіонів, а *delectus voluntariorum* – добровільний вербунок [18, 18]. У надзвичайні, критичні моменти для республіки, коли оголошувався надзвичайний стан – *tumultus*, зверталися до практики швидкого, екстреного рекрутування – *milites tumultuarii scribuntur, tumultuarios milites extra... scribi...* (Aul. Gell. 16.10.11, 16.10.13; Liv. 35.2.7) [17, 77–78]. Лівій виділяє «терміновий», «непередбачуваний» запис (*subitarium exercitus scribere*) (Liv. 3.4.11, 3.30.3, 8.11.10; 7.23.4 – *subsidium*). Античні історики засвідчують, що проводився він не самостійно, а для поповнення вже діючого війська, як *supplementum*. Діонісій у цьому контексті говорить про нього, описуючи поповнення втрат у діючих центуріях – *λόχοις* (Dion. Hal. 8.87.3), а Лівій – про підкріплення союзників (Liv. 3.4.11, 3.65.6) [4, 168]. Іншого характеру мав набір *milites tumultuarii* (*subitarii*) в умовах II ст. до н. е. При наявності зростаючих

труднощів у комплектуванні легіонів, оголошення надзвичайного набору, в основному, було для уряду єдиним виходом, щоб забезпечити необхідну кількість воїнів. Тоді до складу легіонів можна було залучити й *proletarii*, які за нормальних обставин не були зобов'язані з'являтися на *delectus*. Хоча й загальна кількість пролетаріїв у війську не могла бути надто великою, можна припустити, що вони в майбутньому ставали вже професійними вояками. Будучи бідними, на відміну від заможних громадян, їм не було чого особливо втрачати. Вони не старалися ухилитись від військової служби, та й записувалися охочіше. За тривалий період перебування в легіоні у пролетаріїв формувалася особлива психологія і їм вже важко було уявляти себе поза ним. Після демобілізації *proletarii* вже високо цінувалися як досвідчені вояки і могли продовжувати службу як добровольці [7, 60–63; 17, 86–90].

У Лівія регулярно повторюється вислів *delectus (exercitus) scribere* (Liv. 3.4.10, 3.8.4, 3.18.4, 3.30.3–5, 4.43.10, 6.22.8, 10.38.3), а в Діонісія – *κατάγραφον τὰ στρατεύματα* (Dion. Hal. 6.23.2, 8.12.5, 8.81.1, 9.5.1–2, 10.16.1, 10.50.1). Це може означати або існування в Римі списків військовозобов'язаних громадян, або добровільний набір із записом усіх, хто виявив бажання [9, 77]. Перша теза підтверджується згадкою Діонісія про набір воїнів *ἐκ τὸν καταλόγου* (Dion. Hal. 8.16.1, 8.38.3, 9.5.2–3). Друга проявляється у численних повідомленнях про добровільну подачу імен обцинниками (Liv. 2.30.6, 3.26.1; Dion. Hal. 9.57.1), а також пасажем Лівія про право диктатора приректи на смерть будь-яку людину зі списку легіону – *ex legione scripta civem* (Liv. 8.10.11). Це стосується вже середини IV ст. до н. е. Підтверджують можливість добровільного запису й свідчення про загони (центурії та когорти – *M. O.*) з добровольців, нерідко вже ветеранів-сеніорів, які додатково підсилювали військо (Liv. 3.57.9, 4.17.10, 4.43.1, 4.60.9, 5.16.5; Dion. Hal. 6.27.2, 7.19.2). Це могли бути й загони, що склалися тільки з патриціїв та їхніх клієнтів, якщо плебеї не бажали записуватися (Dion. Hal. 10.43.1–3), або й ціле військо, складене з добровольців (Liv. 5.16.5) [6, 168].

Розпорядження про призов (набір) сенат видавав спеціальною постановою – *ex senatusconsulto populusque iuusu bellum indictum* (Liv. 4.11.3, 4.57.8, 6.22.4, 10.12.3) [6, 162]. До компетенції цього найвищого державного органу належав розподіл армій між кон-

сулами чи воєначальниками (Liv. 27.7.4, 35.23.4–6). У сенатус-консульті давався дозвіл або настанова на здійснення набору – звичного, чергового, додаткового чи екстраординарного, надзвичайного (Liv. 31.2.5, 35.23.6). Він містив вказівки щодо комплектування нових легіонів чи поповнення старих (Liv. 6.27.9, 21.17, 24.44, 26.1.10; Dion. Hal. 9.61.1, 14.6.5). Сенат встановлював усі умови набору, чисельність вояків, що підлягали службі, їх склад та віковий контингент (Liv. 40.26.7, 42.33.4), а також джерела поповнення війська (Liv. 25.5.6–9). Набір військ був прерогативою консулів, які видавали з цього приводу спеціальний едикт, але доручення провести його виходило із сенату (Dion. Hal. 10.43.1; Polyb. 6.12.5–6). Величину, спосіб і час набору визначали консули (Liv. 3.69.8, 4.22.1, 5.10.4, 7.4.2, 7.23.3, 8.20.3, 10.21.3–4, 10.25.1; Dion. Hal. 6.25.1, 11.24.1; Diod. 14.114.1; Val. Max. 9.34). За даними джерел, набір проводився на Форумі, пізніше – на Капітолійській площі (Liv. 2.28.6, 26.31.11; Dion. Hal. 6.15.3; Polyb. 6.19.6). При необхідності його організували на місцях (Liv. 23.32.19) [6, 163–164; 9, 79]. Командування військом здійснювали магістрати, наділені імперієм, передовсім ті ж консули або диктатори, інколи претори (Cic. Phil. 5.16.45). Та діяти вони починали тільки після розпорядження сенату (Liv. 2.27.10, 2.28.5, 2.32.1, 3.10.9, 3.65.6, 4.55.2; Dion. Hal. 6.23.2, 6.67.3, 11.23.6) [2, 47–48; 2, 91–92; 2, 94; 6, 162–163].

Як правило, на призов мали з'явитися військовозобов'язані, якими вважалися усі громадяни (Liv. 3.30.3, 4.10, 4.22.1; Dion. Hal. 6.19.5, 23.2; Polyb. 6.19.5), але насамперед набиралася молодь – *iuventus* [6, 167]. *Iuniores* (від 16 до 45 років – *M. O.*), які складали частину ценового устрою, й були основною складовою війська – *classis*. Старші, *seniores* (від 46 до 60 років – *M. O.*), також залучалися, але не завжди брали участь у зовнішніх війнах (за межами Італії – *M. O.*) (Dion. Hal. 4.16.2; Liv. 1.43.2) [6, 222; 13, 54; 14, 79; 15, 28]. Призивали не усіх, а відповідно до черговості – згідно зі списками, оскільки фактична чисельність військ визначалася військовими потребами [6, 167]. Участь у наборі могли брати тільки члени ценових сервіанських розрядів (*adsidui*), а до середини V ст. до н. е. тільки одного розряду – *classis* (у тому числі включені в *classis* найзаможніші плебеї з адсидуїв, можливо, плебейська верхівка – *M. O.*) [6, 155]. Варто

пам'ятати, що набір легіонерів у перші століття існування республіки здійснювався на основі особливого «права-повинності» (*ius militiae*) для усіх громадян, які володіли певним майном і були зараховані до п'яти сервіанських розрядів [2, 49]. Згідно з джерелами, за основу цензу бралася грошова оцінка майна (Liv. 1.43; Dion. Hal. 4.16–18). Сучасні дослідники доводять, що основою для сервіанських цензів була земля. Це вони пояснюють нерозвинутими грошовими відносинами у ранньому Римі [2, 34–38]. Основна маса плебеїв, які перебували «за межами розрядів» (*infra classem*), залучалися до військової служби спорадично, якщо вимагалася велика кількість живої сили [6, 168–169; 6, 191–192]. Війська набиралися залежно від військових потреб. Але позаяк війни велися часто, війська набиралися щорічно, переважно після виборів консулів, для яких набір був одним з перших заходів на політичному поприщі. Кожен рік армія комплектувалася й формувалася заново. Тому об'єктивно не могла існувати стала і фіксована чисельність війська та його структура. Можна сказати, що кожен рік це було нове військо, та деякі дослідники вважають, що в Римі певний мінімум збройних сил існував постійно. Відповідно, тривалі і великі війни вимагали лише поповнення цього мінімуму [6, 169; 10, 36].

Уже в першій половині IV ст. до н. е. легіони комплектуються незалежно від станів, хоча плебеї складали їх більшу частину, а також згідно з цензовими списками, за якими викликали черговиків. Можливість отримання здобичі або страх перед покараннями сприяла залученню до війська вже чималої кількості добровольців (Dion. Hal. 9.57.1) [6, 169]. Лівій також згадує, що внаслідок заборони плебейськими трибунами набору військ були сформовані загони, які склалися лише з добровольців – *non iusto delectu – etenim ab tribunis plebis impediabantur – sed prope voluntariorum*, але не повідомляє про їх становий склад (Liv. V.16.5, IV.60.9) [6, 155].

Отже, римське військо мало складну систему, яка, проте, відповідала вимогам того часу й відображала тодішню структуру римського суспільства. Механізм набору до війська в V – першій половині IV ст. до н. е. відповідав рівню соціально-економічного та політичного розвитку римської *civitas*. Кожен громадянин був військовозобов'язаним, навіть той, який належав до категорії се-

ніорів [6, 168]. Запровадження круглорічної служби та жалування наприкінці V ст. до н. е., пов'язаних з останньою війною проти міста Вейї, порушило ту систему комплектування збройних сил за військовими кампаніями, яка вже склалася (Liv. 5.2.1–2, 5.4–5) [17, 73–74; 17, 112]. Це ознаменувало початок перетворення міліційного війська у постійну армію, як образно висловився В. Токмаков, з «професійним відтінком» [6, 176].

Перейдемо безпосередньо до конкретних випадків добровільності під час запису до війська. Однією з перших згадок, зафіксованих Тітом Лівієм, є опис проведення набору періоду боротьби між патриціями та плебеями в V ст. до н. е. (Liv. 2.28.7, 2.29.2–4; Dion. Hal. 6.23.2). У цей період часто виникали труднощі з рекрутуванням через особливості політичного та суспільного устрою, адже до середини V ст. до н. е. члени тільки одного розряду – *classis*, володіли вищезгаданим *ius militiae* [6, 168]. Вже з III ст. до н. е. почали віддавати перевагу більш-менш можливим добровольцям, які були здатні забезпечити себе необхідним військовим спорядженням. До речі, принцип самоозброєння залишався актуальним аж до гракханських і маріанських реформ, тобто до кінця II ст. до н. е. Але існують свідчення, що тільки громадяни першого класу озброювалися за свій рахунок, а решта отримували зброю від держави. Це впливає з повідомлення Полібія про те, що квестор вираховував з вояцького жалування кошти за зброю, якщо хтось її потребував (Polyb. 6.39.15). Лівій пише про роздачу зброї консулами (Liv. 3.15.8, 9.29.4). Увага до заможності військовозобов'язаного пояснювалося тим, що на той час в основі цензу лежало грошове оцінювання усього майна громадян, а не лише володіння земельною ділянкою [2, 86; 9, 81; 13, 51]. А. Ігнатенко подає більш точне датування цієї події – 312 р. до н. е. [2, 38]. Саме в цьому році облік усього майна і оцінювання його в ассах був розпочатий з цензури Аппія Клавдія Цека (A. *Claudius Caecus*) (Liv. 9.29.6).

На тодішні набори особливий вплив здійснювала позиція плебейських трибунів, які забороняли *dilectus* або через причини його невігідності для плебсу, або для здійснення тиску на сенат та патриціїв в політичній боротьбі. Користуючись правом інтерцесії, плебейські трибуни брали під свій захист тих, хто ухилявся від служби і закликали решту не записуватись до війська

(Liv. 2.43.3–4, 2.44.1–2, 3.11.1, 3.16.6, 4.43.2–7, 4.55.2, 6.27.10) [6, 168–169]. У 492 р. до н. е., коли плебеї відмовилися записуватись до війська, консули *T. Geganius Macerinus* і *P. Minucius Augurinus* вирішили не застосовувати до них санкцій [18, 18]. Вони набрали добровольців з числа патриціїв та їх клієнтів (Dion. Hal. 7.19.2). Долучилася й невелика кількість охочих до служби плебеїв, але вже тоді, коли військо вирушало у похід й будучи впевненими у тому, що його очолює напівлегендарний воєначальник *G. Marcus Coriolanus* (Dion. Hal. 7.19.3).

Також Діонісій Галікарнаський описує випадок, який трапився в 477 р. до н. е. Тоді відбулося добровільне вписування громадян після тривалих суперечок, пов'язаних з розподілом землі, причому античний автор підкреслює, що військовозобов'язані: «...поступившись важкій необхідності (sic!), по добрій волі відправилися до війська» (Dion. Hal. 9.18.1). Подібним до вищеописаного є епізод протистояння консулів та плебейських трибунів навколо чергового вербунку в 455 р. до н. е., пов'язаного із захистом Тускулу від еквів. Тоді сенат виніс постанову, згідно з якою боги будуть милосердними до захисників Вітчизни і покарають відступників. Після цього багато плебеїв з доброї волі погодилися брати участь у війні. Серед них, на чолі загону, який складався з восьмиста чоловік, був Сікцій [6, 140; 18, 19]. Набрані плебеї за віком, а отже, й згідно із законом, уже не були зобов'язаними брати участь у поході, але шанували свого командира і стали добровольцями саме завдяки його заслугам. Діонісій повідомляє, що у порівнянні з рештою війська, ці вояки були найдосвідченішими та найвідважнішими (Dion. Hal. 10.43.3). Враховуючи їх вік, а це вже були повноцінні ветерани, досвід можна пояснити участю добровольців Сікція у багатьох походах.

Однією з основних причин появи в набраному війську «волонтерів» як у республіканський час, так і в пізніші періоди, була віра в щасливу долю і непереможність консулів чи воєначальників, які їх очолювали. У 449 р. до н. е., наприкінці війни проти вольсків і еквів, популярність консулів *L. Valerius Potitus* і *M. Horatius Barbatus* була такою, що багато добровольців-чоловіків з числа плебеїв, які вже залишили службу, прийшли ще записатися до війська. Згадуються також й *iuniores*, яких зачислили найперше (Liv. 3.57.9) [6, 223]. У 446 р. до н. е. промова кон-

сула Тіта Квінція Капітоліна (*T. Quinctius Capitolinus Barbatus*) так надихнула громадян, що були сформовані когорти зі вже до-свідчених ветеранів (Liv. 3.69.8). Одним зі стимульних факторів для несення військової служби була грошова винагорода (Liv. 4.60.4–8). Так, в 403 р. до н. е., після виплати жалування, військові трибуни повели на Вейї військо, набране переважно з добровольців (Liv. 4.60.9), а через два роки до цього етруського міста вже вирушили представники вершницького стану з придбаними за власний рахунок кіньми (Liv. 5.7.5, 5.7.13). Такий приклад самовідданості і громадянського ентузіазму був підтриманий представниками плебсу. Вони заявили, що: «...кому належить служити пішими, пора записатися до війська... відкинувши заведений порядок набору (sic!)» (Liv. 5.7.7). Сенат постановив усім тим, хто зголосився добровільно служити поза визначеними термінами, заплатити жалування (*stipendium*) – як кінноті, так і піхотинцям (Liv. 5.7.12). Це добровольче військо (*voluntarius ductus exercitus*) значно зміцнило позиції римлян навколо обложеного міста (Liv. 5.7.13). Таким чином, запровадження платні полегшило комплектування війська: легіони, набрані в 403 р. до н. е., склалися майже повністю з добровольців [2, 55].

У 390 р. до н. е., вже під підкорені Вейї, стікалися добровольці з Лацію, які бажали взяти участь у розподілі здобичі (Liv. 5.46.4). Легіони, набрані майже зі самих добровольців – з числа колишніх вояків (*ex eodem milite*) були задіяні проти самнітів у 320 р. до н. е. (Liv. 9.10.6). Останній випадок був особливим, адже деякі з цих волонтерів у минулому році зазнали ганебної поразки від самнітів в Каудинській ущелині та були піддані принизливій процедурі проходження під ярмом (App. Samn. 4.2, 4.6; Dion. Hal. 16.1.4; Liv. 9.1.1, 9.4.3, 9.6.1–3, Per. 9; Oros. 3.15.2–4) [18, 19].

Як зазначає Воольф, практика звернення до практики добровільності у III ст. до н. е. була, але траплялася значно рідше, ніж у наступному столітті [18, 20]. Принаймні, джерела повідомляють про це, в основному, у контексті війни з Карфагеном.

Лише один випадок добровільного набору відомий нам з першої половини III ст. до н. е. Він відбувся у контексті Третьої Самнітської війни (298–290 рр. до н. е.). Саме тоді, в 295 р. до н. е., Квінтом Фабієм Рулліаном (*Q. Fabius Maximus Rullianus*)

були мобілізовані добровольці, переважно з числа *iuventi*. Консул Квінт Фабій тоді очолив військо, яке складалося з 4 000 піхотинців і 600 вершників (Liv. 10.25.1–3).

Важка для Риму війна з Ганнібалом дала можливість багатьом чоловікам стати добровольцями. Один з найвідоміших випадків, який трапилися у цей час, був вербунок *volones* («добровільних»). У зв'язку з нестачею воїнів після канської катастрофи, новопризначений в 216 р. до н. е. диктатор Марк Юній Пера (*M. Iunius Pera*), окрім того, що сформував з молоді чотири легіони, вдався до нечуваної досі практики – озброїв за державний рахунок 8 000 викуплених рабів (Eutr. 3.10.4; Liv. 22.61.2, 26.35.5, 34.6.12, Per. 22; Macrobr. Sat. 1.11.31; Flor. 1.22.23; Oros. 4.16.8; Val. Max. 7.6.1). З них було сформовано два легіони (Liv. 24.11.3) [17, 91–92; 17, 148]. В іншому місцях праці «*Ab urbe condita*» ми бачимо, що цими *volones* командує *T. Sempronius Gracchus*, командувач кінноти (*magister equitum*), посада якого зобов'язувала бути й заступником диктатора (Liv. 22.57.9, 23.32.1). Тит Лівій підкреслює, що вони були «...розпитані по одному, чи хочуть бути воїнами», а значить, до них був застосований добровільний підхід, а не примус (Liv. 22.57.11). Уточнюючи, відзначимо, що рабами вони ще залишалися деякий час, перебуваючи у війську, а волю їм надали стараннями Тиберія Семпронія після переможної битви при Беневенті в 214 р. до н. е. (Liv. 24.16.11; Flor. 1.22.30) [9]. Перемога й звитяга на полі бою й була умовою надання їм волі (Liv. 24.16.9). Валерій Максим зазначає, що після Беневенту господарі рабів, відпущених на свободу за хоробрість полководцем, відмовились прийняти від Гракха за них гроші (Val. Max. 5.6.8). Надалі ці *volones* добровільно залишили службу після того, як дізналися про поразку і загибель в 212 р. до н. е. свого колишнього командира (Liv. 25.16.5–25, 25.17. Per. 25; Oros. 4.16.15), «...ніби вже не зв'язані ніякими зобов'язаннями» (Liv. 25.16.23–17.7, 25.20.4). Можливо, тут дався взнаки особистісний зв'язок між ними та Гракхом, що було характерним для рабсько-відпущеницької самосвідомості. У своїй праці Лівій також згадує про повернення у стрій рабів-добровольців в 207 р. до н. е. (Liv. 27.38.8). Мова тут могла йти саме про *volones* з «каннського набору». Вони були зараховані у дев'ятнадцятий і двадцятий легіони під командуванням

проконсула Етрурії Марка Лівія Салінатора (Liv. 27.38.10). Ними Марк Лівій продовжував командувати і в 205–204 рр. до н. е., на які йому продовжили проконсульство. З цими легіонами Салінатор перебував під Ариміном (суч. Ріміні – *M. O.*) та в Лігурії (у Лівія – в Галлії; тут малася на увазі *Gallia Cisalpina – M. O.*) (Liv. 28.46.13, 29.5.9). Зазначимо, що до цього крайнього заходу в історії римського війська, а саме залучення рабів-добровольців, звертались нечасто (Fest. 511(370M–565Th); SHA. Marc. 21.6; Zonar. 9.2) [2, 87–88; 9, 87; 18, 20].

Багато добровольців, але вже з числа вільних громадян (*voluntarii milites*), приєднав до свого війська на шляху до Луканії новоспечений воєначальник, колишній центуріон Марк Центеній на прізвисько Пенула («Сміливий») в 212 р. до н. е. (Liv. 25.19.13). Добровольці набиралися зі селян з Лаціуму, Кампанії та Луканії, тобто з тих місцевостей, де проходило військо Пенули на шляху до Сілару. Згідно з описом Лівія, було набрано близько 8 000 вояків. Біля цієї річки й відбулася битва з Ганнібалом, де той завдав нищівної поразки римським військам (Oros. 4.15.16; Liv. Per. 25). Після битви частина новобранців врятувалися втечею, поховавшись по околицях. Та вони успішно були повернуті в ряди війська стараннями претора Публія Корнелія Сулли (*P. Cornelius Sulla Rufus Sivilla*) (Liv. 25.22.3–4). Саме він, зі згоди сенату, довірив раніше Пенулі здійснити набір *voluntarii*.

У 207 р. до н. е. військо консула Гая Клавдія Нерона (*G. Claudius Nero*) було збільшене за рахунок *voluntarii* з числа ветеранів та юнаків (*iuuenibus*) (Liv. 27.46.3). Набір був пов'язаний з військовими діями проти Гасдрубала в Північній Італії (*Ager Gallicus*), куди й направився Гай Клавдій для з'єднання з Марком Лівієм (*M. Livius Salinator*) [18, 20]. Ганс Дельбрюк припускає, що общини, які поставляли добровольців до римського війська після 209 р. до н. е., робили це не стільки за власною волею, скільки з прагнення повернути собі прихильність Риму, втрачену ними під час війни з Ганнібалом [1, 164–165].

Епізоди з добровільним набором стосуються й обох Сципіонів [13, 173–174]. Публій Корнелій Сципіон (*P. Cornelius Scipio Africanus Maior*) в 205 р. до н. е. не отримав згоди від сенату провести повноцінний військовий набір задля перенесення театру військових дій до Африки (App. Pun. 2.7–8; Plut. 25.3–4; Liv.

Per. 28). Йому дозволили набрати лише добровольців, причому записалися багато представників союзних племен – сабіян, марсів, пелигнів та марруцинів (Liv. 28.45.13, 45.19; Plut. 26.1–2; Zon. 9.11). Зі Сципіоном до Сицилії відправилось близько семи тисяч *voluntarii* (Liv. 28.46.1) [18, 21]. На острові полководець розподілив своїх добровольців за центуріями (Liv. 29.1.1). Спрядивши відбірних вершників за рахунок заможних сицилійців, Сципіон відплив до Африки у 204 р. до н. е. (App. Pun. 8.30; Liv. 29.1.2–11).

У 190 р. до н. е. багато добровольців взяли участь у поході проти Антіоха III Великого – 5 000 римлян та союзників [5, 18; 18, 22]. Найімовірніше, вони були приваблені перспективою легкого збагачення, наслуховавшись розповідей про багатства Азії. Та й кампанія обіцяла бути легкою: у квітні 191 р. до н. е. Антіох III був розбитий при Фермопілах. Також не слід відкидати й фактор ролі особи в успішності набору для цієї війни, адже одним з очільників війська було призначено такого уславленого і непереможного полководця, як Публій Корнелій Сципіон Африканський (Liv. 37.1.9; Eutr. 4.4.1). Зауважимо, що Анней Флор підкреслює добровільність участі у війні Публія Сципіона з Антіохом – *voluntaria legatione aderat* («...як легат добровільно допомагав...») (Flor. 1.24.14). Можливою причиною для прийняття цього рішення Сципіоном Африканським було бажання підтримати у поході свого недостатньо досвідченого у військовій справі брата Луція (*L. Cornelius Scipio Asiaticus*).

Подібним до набору Публія Корнелія Сципіона був *delectus*, проведений в 134 р. до н. е. його внуком – Сципіоном Еміліаном (*P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus*) для продовження війни з непокірною Нуманцією (App. Iber. 84. 363–385, 371; Plut. Arophet. Scip. Min. 15). Сципіон тоді набрав 4 000 добровольців зі союзників та сформував загін чисельністю в 500 осіб, який складався з його друзів та клієнтів [16, 32; 17, 141; 18, 22]. Ці воїни значно підсилили іспанську армію Риму, дозволивши збільшити її чисельність. Вони замінили деяких солдатів, які вже прослужили свій термін, дали можливість евакуювати хворих і поранених з-під Нуманції, облога якої тривала вже вісім років. Та й, в кінцевому результаті, спричинилися до перемоги в 133 р. до н. е.

Відмову сенату в призовниках та добровольцях з Італії, а також фінансових засобах для Сципіона Еміліана можна пояснити острахом римських властей учергове втратити численний людський ресурс з римських громадян у час, коли можна було здійснити набір за рахунок союзних царів та міст. Сенатори мотивували відмову перебуванням значної кількості римських військ в Іберії та в інших землях, де велися війни. Можливо, вони також лякалися контролю Сципіона над військом, що могло б загострити протистояння між двома сенатськими угрупованнями, одне з яких, але не надто чисельне, підтримувало новообраного проконсула Близньої Іспанії [18, 23].

Характеризуючи таку знакову для римської історії постать, як Сципіон Еміліан, не можемо оминати увагою *delectus* 151 р. до н. е., який був безпосередньо пов'язаний з цим полководцем. Саме під час нього Сципіон наважився на досить сміливий як для такого молодого політика крок – запропонував себе добровольцем, причому на будь-яку військову посаду. Ця подія трапилася на тлі серйозних труднощів з набором війська під час завершення Другої кельтіберської війни в Близній Іспанії (*Hispania Citerior*) (154–151 pp. до н. е.). У цей час консули Луцій Ліциній Лукулл (*L. Licinius Lucullus*) та Авл Постумій Альбін (*A. Postumius Albinus*) зіткнулися з труднощами набору, причиною яких стали чутки про великі втрати серед римлян і непереможність кельтіберів, можливо, поширені Квінтом Фульвієм Нобіліором (*Q. Fulvius Nobilior*) (Polyb. 35.4.2). Цей не надто успішний воєначальник (App. Iber. 45–47), але непоганий оратор (Cic. Brut. 79) зазнавав у 153 р. до н. е. від повсталих поразки за поразкою, прирікаючи велику кількість римських вояків на смерть, інколи навіть не на полі бою через недолуге командування, а під час зимування, через неналагоджену логістику (App. Iber. 47) [15, 25]. Прості римляни всіма способами шукали можливість уникнути набору до війська, не кажучи вже про молодь з нобілітету, яка мала займати пости легатів та військових трибунів (Liv. Per. 48; Polyb. 35.4.4–7). Та врятував ситуацію молодий патрицій Сципіон, який надав себе у розпорядження обом консулам для служби в Іспанії (Liv. Per. 48; Oros. 4.21.1). І хоча ситуація в Іспанії, за твердженнями дослідників, була античними істориками дещо перебільшена і драматизована, це абсолютно

не применшує цього героїчного вчинку. Варто взяти до уваги й те, що Сципіон планував відбути до Македонії для полагодження там внутрішніх чвар з огляду на хорошу обізнаність з цим краєм (Polyb. 35.4.8–14) [15, 26]. Але задля порятунку Вігчизни він прийняв рішення вирушити на Захід. Приклад Сципіона надихнув інших записуватись на військову службу, навіть, можливо, зголосився взяти участь у Іспанській війні його брат Квінт Фабій (*Q. Fabius Maximus Aemilianus*) (Plut. Aropht. Scip. Min. 10). Залишається неясною призначена Лукуллом для Сципіона посада у війську – трибуна чи легата, адже різні джерела подають різну інформацію (App. Iber. 49.210; Liv. Per. 48; Polyb. 35.4.9).

Говорячи про добровільність у римському війську, не завжди це явище відповідало дійсності. Інколи воно було пропагандистським кроком, а Катрін Воольф використовує термін «майже добровольці» [16, 24]. Наприклад, військові трибуни з консульською владою Авл Постумій (*A. Postumius Albinus Regillensis*) та Луцій Юл (*L. Iulius Iulus*) використали в 397 р. до н. е. методи переконання для набору вояків: «...палкими закличками зібрали загін зі самих майже добровольців» (Liv. 5.16.5). Лівій підкреслює, що не всі набрані чоловіки були добровольцями, а отже, були змушені записатися до загону з тих чи тих причин.

У 200 р. до н. е., напередодні Другої македонської війни (200–197 рр. до н. е.), консулу Публію Сульпіцію Гальбі (*P. Sulpicius Galba Maximus*) було дозволено набрати добровольців з числа вояків, які повернулися додому після африканської кампанії і були досвідченими воїнами Публія Корнелія Сципіона [2, 122–123; 5, 18–19; 18, 24]. Причому примусово, проти їх волі, набір проводити заборонили: «*Sulpicio, cui novum ac magni nominis bellum decretum erat, permissum ut de exercitu quem P. Scipio ex Africa deportasset voluntarios, quos posset, duceret: inuitum ne quem militem veterem ducendi ius esset*» (Liv. 31.8.6). Такі обмеження вказували на те, що не завжди командувачі мали свободу дій у проведенні набору. Але й не завжди ця заборона виконувалася. Так, у наступному році вибухнув заколот у Македонії (*seditio militum*), який підняли 2 000 вояків з числа того ж африканського корпусу Сципіона. Їх направили спочатку до Сицилії, а вже звідтам – на Балкани для війни проти Філіппа V Македонського, ніби за власною волею: «...*pro voluntariis transportata erant*»

(Liv. 32.3.3). Але повстали вони саме через застосований до них примус, який вжили військові трибуни, незважаючи на протести вояків [5, 18; 8, 72–73]. Останні твердили, що їх посадили на кораблі насильно, а термін їх служби – примусової чи добровільної – вже давно закінчився (Liv. 32.3.3–7). Це ставить під сумнів залучення до рядів війська винятково досвідчених легіонерів або ветеранів, які нібито завжди виявляли бажання служити. Навіть Лівій в одній частині своєї праці пише добровільність вищезгаданих ветеранів африканської армії (Liv. 31.14.2), а в іншому – вже описує *seditio* тих самих *voluntarii* (Liv. 32.3.3). Аналізуючи текст Лівія, можна припустити, що лише частина колишніх вояків Сципіона були добровольцями, а можливо, й спочатку вони усі виявляли бажання продовжити службу в Македонії. Тому Воольф говорить про пропагандистську мету цього набору [18, 24]. Лише згодом, внаслідок важких польових умов початкового етапу Другої Македонської війни, численних поранень та польових робіт, служба для вже немолодих легіонерів стала нестерпною, що й призвело до солдатського бунту.

Підсумовуючи вищеописані події, пов'язані з наборами *voluntarii* наприкінці III – першої половини II ст. до н. е., варто відзначити важливість цього періоду для розвитку римської військової організації. Зокрема, це стосується удосконалення техніки бою, деяких тактичних вдосконалень, зниження майнового цензу для проходження військової служби, і, що важливо, появи особливого вояцького прошарку, переважно з колишніх добровольців [16, 33; 17, 92]. Низка учених виділяють Другу Пунічну війну як подію, що найбільше вплинула на ці процеси [1, 165; 8, 61–64].

Актуальними залишаються питання стосовно особистих якостей самих *voluntarii*, якими мотивами керувалися новоспечені добровольці та які причини штовхали їх до цього кроку? У багатьох випадках, це були воїни з певним бойовим досвідом. Для них армія стала одним із засобів поліпшення матеріального становища – для себе чи для своєї сім'ї. Переважно, вони знали свого майбутнього воєначальника, принаймні чули про його минулі звершення та здобутки, адже часто саме він брав на себе зобов'язання залучити цих потенційних вояків під своє командування. Дехто може посперечатись у вмотивованості *voluntarii*,

посилаючись на працю Тацита, який не надто вітав практику добровільності. Порівнюючи призовників з добровольцями, останніх римський історик називає злидарями та волоцюгами: «...*quia plerumque inopes ac vagi sponte militiam sumant*» (Тас. Ann. 4.4.4). Саллюстій також різко висловлюється стосовно набраних Марієм вояків під час проведення додаткового набору (*supplementum*), переважно «волонтерів», і окреслює їх як найбільш нужденних – *egentissimus quisque* (Sal. Iug. 86.3). Закидаючи відсутність у них звитяги та дисципліни, античні історики дорікають Марію та Тиберію в тому, що ті вдалися до такої несхвальної практики. Можливо, не слід порівнювати республіканські часи та період принципату, але під час добровільного набору, незалежно від історичного періоду, завжди зараховували не надто заможних людей, особливо, коли не вистачало вояків, і кампанія обіцяла бути прибутковою. Вони мали шанс збагатитися за рахунок грабежу й не маючи значного військового досвіду. Та все ж полководець віддавав перевагу не лише досвідченим воїнам. У 207 р. до н. е. консул Гай Клавдій Нерон вербував на шляху до Північної Італії не тільки вояків з бойовим досвідом, а й фізично міцних та витривалих добровольців – як недосвідчених юнаків, так і загартованих у боях ветеранів (див. вище – М. О.). Що ж змушувало цих людей добровільно займатися військовою справою? Найпоширенішим фактором була надія на вдалий грабіж, як це трапилося під стінами міста Вейї у часи Фіденської війни (Другої війни з Вейями) в 426 р. до н. е. (Liv. 4.31.6).

Однією з причин запису в добровольці була матеріальна винагорода [18, 25]. Так, в 171 р. до н. е., на початку Третьої Македонської війни (171–168 рр. до н. е.), центуріони і ветерани виявили згоду добровільно продовжити службу, адже пам'ятали про збагачення своїх товаришів по зброї в часи Першої Македонської (214–205 рр. до н. е.) та Сирійської (192–188 рр. до н. е.) воєн (Liv. 42.32.6) [13, 173]. Причому вимагали захувати їх не як простих легіонерів, а, враховуючи попередні заслуги, та зі збереженням колишніх посад згідно ієрархічної драбини, – це гарантувало й більшу оплату (*stipendium*) у порівнянні з платнею для рядових вояків [1, 192–193; 14, 87]. Невідомо, чи військові трибуни дослухались до прохань усіх двадцяти трьох офіцерів, але Лівій повідомляє про призначення на найвищу посаду тільки

одного з них – Спурія Лігустина. За наказом військових трибунів, він стає приміпілом першого легіону, а решта центуріонів відвели свою апеляцію і покійно прийняли призначені їм посади (Liv. 42.35.2). Пояснюючи дії трибунів, Ганс Дельбрюк стверджує, що до кожного легіону прикомандировувався лише один приміпіл, а планувалося сформувати лише чотири резервні легіони. Отже, задовольнити вимоги усіх старших центуріонів було неможливо. Можливо, у такий спосіб розраховували скоротити набір [1, 192–193].

Взагалі, постать Лігустина – досить суперечлива. Деякі дослідники стверджують, що він є одним з перших римських воїнів-професіоналів чи «майже професіоналів» (*quasi-professionnel* в Кадю – М. О.), адже за 22 роки військової служби мінімум двічі ставав добровольцем [8, 73–74; 14, 88; 17, 145–146; 18, 26]. Хоча Мярт Тянава дослідив, що наприклад, ні в 195 р. до н. е., ні в 191 р. до н. е. не існувало жодних рішень сенату стосовно набору добровольців (Liv. 33.43, 36.2). З цього він зробив висновок, що консули могли інколи без постанов сенату, на свій страх і ризик, приймати у свої легіони *voluntarii*, якщо ці воїни, завдяки своєму військовому досвіду, здавалися їм потрібними з чисто військової точки зору [7, 64]. Можливо, Лівій упустив у своїй праці опис набору добровольців, який би припав на ці роки, а можливо, ця постать була вигаданою. Низка учених також сумніваються в історичності цього сабіяннина, доводячи фіктивність цієї особи, адже Лігустин згадується лише у праці Лівія (Liv. 42.34.8) [1, 195; 13, 173; 14, 83; 16, 38–39].

Видумана ця постать, чи історична, але серед «волонтерів» було багато дрібних власників типу Спурія Лігустина. Під час перебування у рядах війська, вони втрачали свою ділянку і перетворювалися на безземельних пролетаріїв. У такому випадку їм не залишалося іншого виходу, як знову поступати в ряди легіонів добровольцями. На те, що їхнє майно вже не відповідало рівню мінімального цензу, навряд чи звертали увагу. Формально, вони навіть могли залишатися у розряді військовозобов'язаних, оскільки протягом багатьох років перебували за межами Італії. Їх не можна було залучати до чергового цензу, який, як відомо, проводили кожні п'ять років. Найважливішим було те, що вони володіли вишколом і військовим досвідом. Можна припустити,

що більшість пролетаріїв, набраних як *milites tumultuarii* (див. вище – *М. О.*), також добровільно продовжували військову службу [7, 65]. Стосовно Спурія Лігустина, то ми вже зауважували, що: «...хоча завдяки частим походам та участі в численних битвах цей центуріон й набув солідного військового досвіду, він і надалі залишався бідним селянином, представником *plebs rustica*, обробляв у вільний від військової служби час свій невеликий наділ землі...» [3, 208].

Та не тільки пролетарії складали основу рекрутаційної бази Риму. Варто згадати про ще одну її складову – середнє та дрібнє селянство. Рекрутуючи не усіх підряд військовозобов'язаних, а загартованих у боях ветеранів та добровольців, інколи молодших синів і внуків селян-землевласників, влада розбавляла ними основну масу легіонерів, одночасно досягаючи ще однієї мети – запобігала надмірній експлуатації цієї бази, яка могла би потягнути за собою занепад усього селянства. А у їх виснаженні не був зацікавлений ніхто – ні патриції, ні плебеї. Адже нищення селянства постійними вербунками до війська, особливо в період воєн III–II ст. до н. е. загрожувало існуванню самої держави, а не тільки руйнуванню військової системи Риму. Тільки широко-масштабна колонізація і надання селянам та ветеранам наділів землі рятувала та зміцнювала цей прошарок римського суспільства [13, 174; 17, 137]. Як ми вже зазначали раніше, допуском до служби в легіонах незаможних громадян розв'язувалася проблема забезпечення війська людськими ресурсами у важкі для Республіки часи [3, 210].

Важливу роль у залученні вояків-добровольців зіграло збільшення тріумфальних роздач [5, 19]. Воїнам, які отримували раніше під час тріумфів лише декілька десятків ассів, тепер виділяли по сто ассів і більше. Наприклад, Публій Корнелій Сципій, переможець Ганнібала, в день свого тріумфу в 201 р. до н. е. роздав легіонерам зі здобичі по 400 мідних ассів (Liv. 30.45.3). У ці часи це була чимала сума: демобілізований вояк, навіть зовсім незаможний (а такими, переважно й були добровольці – *М. О.*), мав можливість на них прожити більше двох років. Згідно з Полібієм, їжа і ночівля у заїжджому дворі на той час коштували піввасса (Polyb. 2.15). Великі тріумфальні подарунки воїнам виплачували й інші воєначальники. Нагородні суми підвищувалися,

коли римляни потрапляли на території багатих країв – Іспанії, Македонії, Азії (Liv. 31.20.7, 33.23.7–9, 33.27.13, 34.46.3, 34.52.11; Plut. Apopht. Scip. Min. 10). Надалі здобич, яку привозили зі Сходу, зростала, відповідно збільшувалися й роздачі легіонерам: тріумфальні гроші почали видавати вже у срібних денаріях (Liv. 37.59.6, 39.5.17, 39.7.2–5, 45.34.5–6, 45.40.5). Одним із видів заохочення для добровольців була виплата подвійного жалування [2, 123–124]. У 180 р. до н. е. нагорода у розмірі дворічної оплати була видана навіть союзникам, які зазвичай взагалі нічого не отримували за свою службу (Liv. 37.59.6, 39.7.2, 45.43.7; Polyb. 6.30). До речі, ще донедавна усталеною була думка про нібито вищі доходи елліністичного вояка-найманця у порівнянні зі стипендіумом республіканського легіонера. М. Міллер, порівнюючи жалування римського вояка після Другої Пунічної війни та найманців елліністичних монархій того ж часу дійшов до висновку, що римський «*militia-men*», що воював за славу *res publica*, був далекі не бідним. Його *stipendium* нагадувало сучасну шкалу заробітної плати і було не набагато нижчим від винагород професійних вояків Антіоха III чи Філіппа V [17, 120].

Відомий епізод з періоду Югуртинської війни (112–105 рр. до н. е.), коли сенат дозволив Марію провести *supplementum*. Тоді добровольці поспішили скористатися як здобуттям у війні цінних трофеїв, так і перспективами повернення до Риму у ранзі переможців на чолі з харизматичним консулом (Sal. Iug. 84.3–4). Отже, не тільки жадібність була фактором добровільності. Честолюбність, як одна з причин вступу в ряди добровольців, можливість здобути славу одного з учасників вдалого переможного походу, штовхала римлян поповнювати ряди легіонів ще в ранні періоди римської історії (App. Pun. 75.351; Dion. Hal. 7.19.3). Особистість воєначальника відіграла, поряд з можливістю збагачення, одну з визначальних ролей у принципі добровільності (Liv. 3.57.9, 10.25.1; Polyb. 6.31.2; Dion. Hal. 7.19.3). Це траплялося тоді, коли він вже був оцінений як потенційний переможець – ще до того, як стати командуючим (Dion. Hal. 10.43.3; Liv. 3.57.9), або коли вирізнявся красномовством (Liv. 3.69.3–8), або нарешті тоді, коли добровольці, які служили під його орудою, змогли оцінити його якості (Liv. 37.1.9–10, 42.34.10; Eutr. 4.4.1; App. Iber. 84. 363–385, 371; Plut. Apopht. Scip. Min. 15) [18,

26]. У 149 р. до н. е. багато добровольців запропонували себе вписати до війська, будучи впевненими в остаточній перемозі Публія Корнелія Сципіона над Карфагеном (App. Pun. 75.351) [18, 20].

Інші причини були не частими і лише за певних обставин. Це стосується тих ветеранів, які приєдналися до війська задля боротьби з еквами та вольсками в 446 р. до н. е. У цьому випадку вони хотіли захищати Батьківщину (Liv. 3.69.8). Існували й політичні мотиви у вербуванні волонтерів. Наприклад, можна пригадати V ст. до н. е., коли відбувалася боротьба між патриціями і плебеями. Тоді *delectus* як і все, що з ним було пов'язано, використовувалося протиборчими силами і було політичною зброєю у цьому протистоянні (Dion. Hal. 6.25.1; Liv. 2.23–27). Можна провести паралель з I ст. до н. е., коли добровольців використовували політики і воєначальники [12, 113]. Тоді до них зверталися не так через їхнє бажання влитися у військо під час чергового набору, як внаслідок тісних зв'язків добровольців з військовими чи політичними лідерами, які формувалися протягом тривалих, майже безперервних громадянських та завойовницьких воєн. А це вже ознака патронатно-клієнтських військових зв'язків, появу яких більшість дослідників посувають тільки на кінець республіканського періоду. Згадаємо випадок зі Сципіоном Еміліаном, коли той в 134 р. до н. е. набрав військо, яке частково складалося з його клієнтів (Polyb. 35.4.1–14; Liv. Per. 48; Val. Max. 3.2.6; Plut. Mor. 201a; Oros. 4.21.1). Слід також згадати практику V ст. до н. е., коли існували загони, складені з патриціїв та їх клієнтів (Dion. Hal. 6.47–51, 7.21.3, 10.431–3; Liv. 5.32.8; Plut. Marc. 21) [6, 168; 16, 32].

Деякі з вищеназваних причин могли співіснувати. Так, в 190 р. до н. е. багато добровольців – близько 5 000 як римлян, так і союзників, брали участь у війні в Азії проти Антіоха III (див. вище – М. О.). *Voluntarii* сподівалися не лише на прибуток від походу, а й пішли за таланитим полководцем Публієм Корнелієм Сципіоном Африканським, якого задіяв у своєму поході його брат – Луцій Корнелій Сципіон. Причому вони приєдналися до основного війська консула за межами Риму, коли той вже рушив на війну. Публій Сципіон був для багатьох з них колишнім командиром і користувався беззаперечним авторитетом. Відзначимо, що ці добровольці з числа вояків, що вже відслужи-

ли (*emeriti*), не приводилися до присяги і не претендували на жалування: «...*qui emerita stipendia sub imperatore P. Africano habebant*» (Liv. 37.4.3). З'явившись на заклик полководця, вони служили доти, доки мета, заради якої вони були викликані, не буде досягнута. Так що сподівання на винагороду у цих добровольців, звичайно, були, але не на оплату за службу, а на милість Сципіона, який мав би розділити військову здобич між своїми емеритами. Вони не сумнівалися у тому, що його присутність у поході гарантувала у майбутньому беззаперечну перемогу та збагачення [18, 27]. Взагалі, поява на історичній арені такої знакової для Риму персони, як Публій Сципіон Африканський, мала важливе значення, особливо у контексті стосунків між військом та полководцем. Такого зв'язку, який існував між ним та простими вояками, раніше не спостерігалось. Його становище на військовому поприщі постійно підкреслювалося титулом *imperator* (в Полібія *στρατηγός* – «головнокомандуючий», володар»), який став винагородою Сципіону від вдячних вояків після битви під Бекулою в 209 р. до н. е. (Liv. 27.19.4; Polyb. 10.40.6). Цей воєначальник став першим володарем цього титулу, а також першим з римських полководців, хто удостоївся агномену на честь завойованої ним країни – *Africanus*; сучасники називали Сципіона Великим (Polyb. 32.12–13). Він став взірцем харизматичного полководця, за яким легіонери йшли без остраху у будь-який бій чи похід.

Розглядаючи добровільну практику набору, варто згадати й таку категорію вояків, як *extraordinarii*, яких Полібій асоціює з добровольцями (Polyb. 6.31.2). М. Міллер вважає, що вони мали особливий статус у легіоні, адже у військовому таборі розміщувались поряд з кінною сторожею тілоохоронців консула [17, 150]. *Extraordinarii* в Полібія утворювали окрему бойову одиницю. Постає питання, а чи могли добровольці завжди утворювати бойові одиниці? Та це стосувалося не усіх добровольців. Полібій вказує на те, що мова йде тільки про тих *voluntarii*, до яких були прихильні консули: *καί τινες τῶν ἐθελοντῶν στρατευομένων τῆ τῶν ὑπάτων χάριτι* (Polyb. 6.31.2). Згадані в античного історика добровольці – це, так би мовити, «елітні» добровольці або, принаймні, *voluntarii*, яких хотів би виокремити головнокомандувач з усієї маси війська. Інші добровольці, безумовно були розподілені по

уському легіону, та тут основний критерій розподілу – володіння римським громадянством, адже відомо, що *extraordinarii* набиралися з числа союзників – *socii*.

У 107 р. до н. е. Гай Марій починає набирати охочих вояків для продовження війни з Югуртою. Ця подія стає своєрідним переділом двох епох, особливо у системі рекрутування. І хоча традиційний *delectus* зберігався, набір *voluntarii* стає частішим явищем. Марій не зробив нічого інноваційного у цій галузі, він лише відновив практику, формалізував та систематизував те, до чого вдавалися його попередники час від часу, в силу тих чи тих причин і обставин [18, 28]. З початком II ст. до н. е. з'являється система поновлюваного (циклічного) рекрутування, яке поступово витісняє щорічний набір до легіонів та міліційну армію. Пов'язано це було, насамперед з безперервною чередою воєн в Іспанії, які там точилися майже до кінця I ст. до н. е. А це ще один чинник для залучення до військової служби більшої кількості *volunarii*. Саме після Марія частіше починає з'являтися така категорія вояків, як *evocati* – ветерани-добровольці, яких починають виділяти в окремі загони.

До кінця II ст. до н. е. набір у військо вояків-добровольців здебільшого був вимушеним кроком, адже ними, в основній своїй масі, незаможними громадянами, керувала, переважно, принада здобичі. Як ми бачимо, його застосовували лише в особливих випадках, зокрема, коли для успішного ведення війни вимагалося набрати досвідчених вояків або набір проводився у більш широких, ніж звичайно масштабах [2, 123; 7, 65; 17, 147–148]. Про винятковість застосування такого принципу свідчать спеціальні поправки в сенатусконсультах (Liv. 31.8.6, 32.3.3).

У республіканський період, а особливо, в I ст. до н. е., *voluntarii* стають затребуваними у частих політичних розбірках, які переростали в громадянські війни [12, 113]. Полководці починають послуговувалися численними добровольцями задля досягнення своїх амбітних планів стосовно приходу до влади. Але й ті, хто розраховував на довіру свого воєначальника, залюбки брали участь у військових конфліктах на руїнах республіки, адже любов до зброї і війни також була складовою їхньої системи цінностей та способу життя. Можна говорити про своєрідну тяглість традиції, адже не лише у добу Республіки, але, як зазначає

О. Петречко, і у період принципату: «...у римському війську служили добровольці (*voluntarii*) та по набору (*lecti*)» [4, 70]. Таким чином, навіть на початку II ст. н. е. існував як набір добровольців, так і традиційний вербунок – *delectus*, коли рекрутували військовозобов'язаних римських громадян, як і в республіканський період, примусовим записом на службу.

Висновки. Спорадичні прояви добровільності, які ми спостерігали протягом республіканського періоду історії Риму, демонстрували нам не тільки проблеми, передовсім системи комплектування війська, з якими зіштовхувалася держава на шляху свого розвитку до найбільшої міліарної потуги в античній історії. Адже протягом століть ми не відзначали якихось суттєвих змін в організації збройних сил ранньореспубліканського Риму (500–300 рр. до н. е.), чи еволюції у порядку набору періоду Середньої Республіки (300–88 рр. до н. е.). Звернення до такої нетрадиційної форми рекрутування, як добровільний набір, переважно був вимушеним кроком який, проте, не порушував ustalених норм функціонування тогочасного війська, пов'язаного з соціально-політичними інститутами Риму. *Voluntarii* стають більше затребуваними тоді, коли Рим починає опановувати Середземномор'я. Традиційний *delectus* вже не задовольняв потреб у вояках для гарнізонів на завойованих територіях. Друга Пунічна війна, яка стала каталізатором для появи професійного війська, змінила його характер через потребу у постійній армії. Легіони, які воюють далеко за межами Італії і набрані традиційним способом, починають доповнюватися добровольцями, – не завжди заможними, зате досвідченими воїнами, готовими служити довше визначеного законом терміну. Завдяки цьому військо стає більш гнучким і мобільним, пристосованішим до викликів того часу та тієї ситуації, що склалася навколо агресивної зовнішньої політики, пов'язаної з експансією Риму в II ст. до н. е. Та це, повторимось, не порушувало норм ustalеного вербунку і про повну професіоналізацію говорити було ще зарано. Але з появою добровольців починає формуватися, поки що нечисленний прошарок напівпрофесійних вояків, переважно ветеранів, які бачать себе вже не селянами чи міським плебсом, а більше товаришами по службі (*commilitones* – *συστρατιῶται*), а не просто вояками (*miles*) (Plut. Fab. Max. 13; Liv. 22.59.10, 24.30.8, 25.7.3,

25.38.6, 28.19.8, 29.26.8, 42.34.14). Визначальна для римської конституції триєдність «громадянин – власник – воїн» поступово розкладається, і саме *voluntarium miles* вносить у цей розклад чи не першочерговий вклад. Таким чином, добровільність у римському війську була нечастим, але в деяких випадках вирішальним фактором, однією з ланок у ланцюгу перетворень міліційної армії Риму на професійну.

Перспективним напрямом є вивчення причин реформування римського війська наприкінці II ст. до н. е. та перегляд звичних поглядів на комплекс реформ Гая Марія із залученням новітньої історіографії з означеної проблематики.

Література

1. Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы / Ганс Дельбрюк. – Смоленск : Русич, 2003. – 480 с.
2. Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. – Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. – 208 с.
3. Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська / Микола Олійник // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія». – 2016. – Вип. 38. – С. 191–218.
4. Петречко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії: монографія / Олег Петречко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.
5. Пількевич А. Деструктивні процеси в системі військової організації Риму та формування ранніх елементів професіоналізації армії в II ст. до Р.Х. / Андрій Пількевич // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 45. – С. 17–20.
6. Токмаков В.Н. Военная организация Рима ранней республики (VI – IV вв. до н. э.) / Валерий Токмаков. – М. : Изд-во Института всеобщей истории РАН, 1998. – 300 с.
7. Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / Мярт Тянава // *Studia Orientalia Et Antiqua* II. – Учёные записки Тартуского государственного университета. – 1977. – Вип. 416. – С. 58–73.

8. Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской Республике / Мярт Тянава // Üldajaloo kateedri täid I. – Tartu Riiklik Ülikool. – 1970. – С. 50–75.

9. Тянава М. О наборе солдат в Римской республике / Мярт Тянава // Üldajaloo kateedri täid I. – Tartu Riiklik Ülikool. – 1970. – С. 76–92.

10. Утченко С.Л. Цицерон и его время / Сергей Утченко. – М.: Мысль, 1986. – 352 с.

11. Akar P. Les uolones de la bataille de Bénévent (214 av. J.C.): autorité du magistrat et intégration des normes du comportement civique / Philippe Akar // Children, Apprentices, Slaves. Forms of dependence, from the Antiquity to our days. Call for papers. – Paris, 4–5 february 2016. – Режим доступу : https://www.academia.edu/19756743/Les_uolones_de_la_bataille_de_B%C3%A9n%C3%A9vent_214_av._J.C._autorit%C3%A9_du_magistrat_et_int%C3%A9gration_des_normes_du_comportement_civique.

12. Alföldy G. Historia społeczna Starożytnego Rzymu / Geza Alföldy. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – 442 s.

13. Bringmann K. Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta / Klaus Bringmann. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 332 s.

14. Cadiou F. A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34) / François Cadiou // Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine, (Collection Latomus, 267). – 2002. – P. 76–90. – Режим доступу : http://www.academia.edu/8279393/A_propos_du_service_militaire_dans_l_arm%C3%A9e_romaine_au_IIe_si%C3%A8cle_av._J.C._le_cas_de_Spurius_Ligustinus_Tite-Live_42_34.

15. Cadiou F. Le *dilectus* de l'année 151 et les guerres celtibérolusitaniennes : remarques sur la question de la réticence face au service militaire dans la Rome du IIe s. av. J.-C. / François Cadiou // Transforming Historical Landscapes in the Ancient Empires : Proceedings of the First Workshop of the Area of Research in Studies from Antiquity, Barcelona, december 16–19th 2007 / eds. B. Antela-Bernárdez and T. Naco del Hoyo. – Oxford, 2009. – P. 23–32. – (BAR, International Series 1986). – Режим доступу : https://www.academia.edu/8279634/Le_dilectus_de_l_ann%C3%A9e_151_et_les_guerres_celtib%C3%A9ro-lusitaniennes_remarques_sur_la_question_de_la_r%C3%A9ticence_face_au_service_militaire_dans_la_Rome_du_IIe_s._av._J.-C.

16. Faszczka M.N. Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88–30 przed Chr.): rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego / Michał Norbert Faszczka. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, wydział historyczny, 2014. – 270 s.

17. Miller M.C.J. The professionalization of the Roman army in the second century B.C. : A Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of Loyola University of Chicago in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy / Martin C.J. Miller. – Loyola University Chicago, 1988. – 172 s.

18. Woolf C. Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius / Catherine Woolf // *Latomus*. – 2010. – № 69. – P. 18–28. – Режим доступу : https://www.academia.edu/1546784/Les_volontaires_dans_larm%C3%A9e_romaine_jusqu%C3%A0_Marius.

References

1. Delbriuk, G. (2003). *Istoriia voennogo iskusstva. Antichnyi mir. Germantcy [History of military art. Ancient world. The Germans]*. Smolensk: Rusich [in Russian].

2. Ignatenko, A.V. (1976). *Armiia v gosudarstvennom mekhanizme rabovladelcheskogo Rima epokhi Respubliki: istoriko-pravovoe issledovanie [Army in the state mechanism of the slave-owning Rome of the epoch of the Republic: Historical and legal research]*. Sverdlovsk: Sredne-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].

3. Oliinyk, M. (2016). Vnesok Haia Mariia u profesionalizatsiui rym'skoho viiska [Contribution of Gaius Marius to professionalization of the Roman Army]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriiia «Istoriia» – Problems of humanities. «History» Series*, 38, 191–218 [in Ukrainian].

4. Petrechko, O. (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rym'skoi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliki do senatskoi monarkhii [Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from «restored» Republic to the Senate monarchy]*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

5. Pilkevych, A.L. (2015). Destruktyvni protsesy v systemi viiskovoï orhanizatsii Rymu ta formuvannia rannikh elementiv profesionalizatsiï armii v II st. do R.Kh. [Destructive processes in the system of military organizations in Rome and the formation of early elements of professional activity of army in the II BC]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – The ethnic history of the peoples of Europe*, 45, 17–20 [in Ukrainian].

6. Tokmakov, V.N. (1998). *Voennaia organizatsiia Rima rannei respubliki (VI – IV vv. do n. e.) [The military organization of Rome of the early Republic (VI – IV BC)]*. Moskva: Izd-vo Instituta vseobshchei istorii RAN [in Russian].

7. Tianava, M. (1977). K voprosu ob izmenenii sotcialnogo sostava rim'skoi armii (II v. do n. e.) [On the issue of changing the social com-

position of the Roman army (2nd century BC)]. *Studia Orientalia Et Antiqua II. Uchenye zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta – Studia Orientalia Et Antiqua II. Scientific notes Tartu State University*, 416, 58–73. Tartu [in Russian].

8. Tianava, M. (1970a). К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской Республике [On the question of the emergence of a standing army in the Roman Republic]. *Üldajaloo kateedri täid. Tartu Riiklik Ülikool – Works of the Department of World History. Tartu State University*, 1, 50–75. Tartu [in Russian].

9. Tianava, M. (1970b). О наборе солдат в Римской республике [On the recruitment of soldiers in the Roman Republic]. *Üldajaloo kateedri täid. Tartu Riiklik Ülikool – Works of the Department of World History. Tartu State University*, 1, 76–92. Tartu [in Russian].

10. Utchenko, S.L. (1986). *Tsitseron i ego vremia [Cicero and his time]*. Moskva: Mysl [in Russian].

11. Akar, P. (2016). Les uolones de la bataille de Bénévent (214 av. J.C.): autorité du magistrat et intégration des normes du comportement civique [The uolones of the battle of Bénévent (214 BC): authority of the magistrate and integration of norms of civic behavior]. *Children, Apprentices, Slaves. Forms of dependence, from the Antiquity to our days. Call for papers*, Paris, February 4–5, 2016. Retrieved from https://www.academia.edu/19756743/Les_uolones_de_la_bataille_de_B%C3%A9n%C3%A9vent_214_av._J.C._autorit%C3%A9_du_magistrat_et_int%C3%A9gration_des_normes_du_comportement_civique [in French].

12. Alföldy, G. (2003). *Historia społeczna Starożytnego Rzymu [Social history of Ancient Rome]*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

13. Bringmann, K. (2010). *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta [History of the Roman Republic. From the beginning to the time of Augustus]*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

14. Cadiou, F. (2002). A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34) [About military service in the Roman army in the 2nd century BC: the case of Spurius Ligustinus (Titus Livius, 42, 34)]. *Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine, Bruxelles – Tribute to Carl Deroux, II. Prose and linguistics, medicine (Collection Latomus, 267)* (pp. 76–90). Brussels. Retrieved from http://www.academia.edu/8279393/A_propos_du_service_militaire_dans_l_arm%C3%A9e_romaine_au_IIe_si%C3%A8cle_av._J.-C._le_cas_de_Spurius_Ligustinus_Tite-Live_42_34 [in French].

15. Cadiou, F. (2009). Le *dilectus* de l'année 151 et les guerres celtibérolusitaniennes : remarques sur la question de la réticence face au service militaire dans la Rome du IIe s. av. J.-C. [The *dilectus* of the year 151 and

the Celtibero-Lusitanian wars: remarks on the question of the reluctance towards the military service in the Rome of the 2nd BC]. In B. Antela-Bernárdez, & T. Naco del Hoyo (Eds.), *Transforming Historical Landscapes in the Ancient Empires: Proceedings of the First Workshop of the Area of Research in Studies from Antiquity*, Barcelona, December 16–19, 2007. (pp. 23–32). Oxford. Retrieved from https://www.academia.edu/8279634/Le_dilectus_de_1_ann%C3%A9e_151_et_les_guerres_celtib%C3%A9ro-lusitaniennes_remarques_sur_la_question_de_la_r%C3%A9ticence_face_au_service_militaire_dans_la_Rome_du_IIe_s._av._J.-C [in French].

16. Faszczka, M.N. (2014). *Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88–30 przed Chr.) [Rebellions in the late Republican Roman armies (88–30 BC)]*. (Doctor's thesis). Warsaw [in Polish].

17. Miller, M.C.J. (1988). *The professionalization of the Roman army in the second century BC*. (Doctor's thesis). Chicago.

18. Woolf, C. (2010). Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius [The volunteers in the Roman army until Marius]. *Latomus: Revue d'études latines*, 69, 18–28. Retrieved from https://www.academia.edu/1546784/Les_volontaires_dans_larm%C3%A9e_romaine_jusqu%C3%A0_Marius [in French].

OLIYNYK Mykola – Candidate of Historical Science, Associate Professor, Ukrainian Academy of Printing (kolja4791@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.148465>

THE PROBLEM OF VOLUNTARINESS IN RECRUITING THE ROMAN ARMY (V–II centuries B.C.)

Abstract. *The purpose of this research is comprehensive analysis of the cases of voluntariness (uoluntariorum) in Roman troops starting from the period of the Early Republic to involvement of voluntarii by Marius in 107 B.C.*

In ancient sources, the principle of voluntariness is mentioned only in cases when it was necessary to describe some extraordinary events that required resorting to such unorthodox type of recruitment. It was used the most frequently only in the threatening periods for the Romans or during wars outside the territory of the Republic, in particular, in the II century B.C. And, since dilectus, in most cases, was regarded as a compulsory phenomenon, the voluntarii enlisted more

willingly. It occurred due to various causes: existence of political motivation, confidence in the commander in Chief, possibility of enrichment through the spoils of war, and simply passion for military service. The Second Punic war that catalyzed the emergence of the professional army changed its nature due to the need for the regular army. Legions carrying on war far beyond the borders of Italy and recruited by traditional means started filling with volunteers that were ready to serve longer term than provided for by the law. In this way, the troops became more flexible and mobile, more adapted to the challenges of the time and the situation that existed with the foreign policy related to expansion of Rome in the II century B.C. However, it did not violate the established standards of recruitment, and even in the first century B.C. formation of legions still relied on the traditional compulsory dilectus.

Key words: *army, volunteers, Rome, dilectus, voluntarii, volunt.*

Стаття надійшла до редакції 28.09.18